

Vincas URBUTIS

DARYBOS HOMONIMAI, SLYPINTYS UŽ LIE. *skliaū(s)tas*

Vienur kitur šnektose pasitaikantis *skliaūtas* „dailidės kirvis“ jau buvo neseniai aiškintas kaip įprastinio to įrankio pavadinimo *skliūtas* šalutinis darybos variantas, kartu pasvarstant ir visos *skliaūsti* šeimos žodžių tolesnio etimologizavimo perspektyvas (žr. Blt XXXI(1) 85–91). Tačiau daugumai lietuvių kalbos vartotojų *skliaūtas* žymi visai ką kita. Palyginti su anuo, reškiančiu skliutą, paprastasis *skliaūtas* jau yra atskiras žodis, ano homonimas. Tik reikia įspėti, kad čia kalbama ne apie vadinauosius etimologinius homonimus, o tik sinchroninius, dėl kurių giminystės bei priklausymo tai pačiai žodžių šeimai nekyla jokių abejonių. Vadinas, telieka išsiaiškinti sinchroninio homonimiškumo susidarymą bei reikšmių įvairovės atsiradimą.

Tiek LKŽ, tiek ir DŽ³ nurodyta po keturias daiktavardžio *skliaūtas* reikšmes, tik ne visos jos abejur tos pačios (svarbiausias skirtumas – į DŽ, pirmiausia skirtą bendrinei leksikai, neįtrauktas retas tarminis *skliaūtas* „dailidės kirvis“, LKŽ sudarantis ketvirtąją reikšmę). Į pirmąją vietą sutartinai iškelta reikšmė „siaurėjanti namo galo siena pastogėje“ (LKŽ; DŽ³, beje, pavadinamąjį dalyką mėginama trumpėliau aprašyti: „siaurėjantis namo galas pastogėje“). Ta reikšmė *skliaūtas* į bendrinę kalbą, rodos, nėra kaip reikiant įaugęs, tačiau tarmėse iš tiesų yra labiausiai paplitęs (visos vietos, nurodytos LKŽ, yra, apibendrinamai kalbant, iš šiaurinės Aukštaičių pusės). Rašytinių šaltinių LKŽ nurodyta nedaug, ir tie patys palyginti vėlyvi, vos siekia XIX a. vidurį. Rašytinę žodžio istoriją, beje, šimtmečiu anksčiau leidžia pradėti pora K. Jablonskio pacituotų (JbL 355) lenkiškų dokumentų iš Žagarės (su acc. pl. *sklawty* 1752 m. ir *skla(u)ty*, gen. pl. *sklautow* 1761 m.). Kad reikalas turėti specialų frontono – (trikampės) sienos tarp stogo šlaitų – pavadinimą buvo atsiradęs ir dar bent kiek anksčiau, matyti iš skolinių, pradėtų traukti į Mažosios Lietuvos senuosius žodynus: *czytas* Q 223 (S k a r d ž i u s SLA 58); *Gibel. Gewelys, Czytas* B 582; *Czytas, yto, m. der Giebel am Hauße* R I 21; *Giebel, Czytas, to, m. Gēbelis, lio, m.* R II 177 (abu straipsniai, dar praplėsti slavizmo *čytas* vartojimo iliustracija, yra ir MŽ I 40, II 235; dėl germanizmo *gēvelis, gēvelys*, kildinamo iš Pr. v. *gēwel* „Giebel“, žr. A l m i n a u s k i s DLL 53, galima priminti la. *gēvele, gēvelis*, kildinamą iš v.v.ž. *gēvel*, žr. S e h w e r s SU 39, ir esantį jau pirmajame, 1638 m., latvių kalbos žodyne: *Giebel / Gheweles* MancWb [76], iš vėlesnių dar plg. *gehvelis, Giebel. E. St* I 70). Dabartinio

skliaūtas „frontonas“ arealo pietinis pakraštys apima ir Anykščių apylinkes, iš kur, kaip manoma, kilęs mūsų leksikografijos pradininkas Sirvydas, kuris prirėkęs versti le. *szczyt*, de ja, buvo priverstas tenkintis aprašomuoju paaiškinimu: *szczyt / Pteroma, fastigiū, pirmagalis dūgčio* SD³ 435 (dar plg. *Szczyt. Pteroma, fastigium. Pirmagalis dūgčio* SD⁵ 363); tai gal rodo, kad žodžio arba dar visai nebūta, arba nesiekta Sirvydo tėviškės (jis šiauriau tevertotas).

Negalima įsivaizduoti, kad *skliaūtas* „frontonas“ ir *skliaūtas* „skliutas“ galėtų būti atsiradę dėl semantinės raidos, labai išsiskyrus pradinio vieno ir to paties žodžio reikšmėms. Tai iš pat pradžių du visai atskiri, savarankiški žodžiai, tik pasidaryti iš to paties veiksmožodžio *skliaūsti* neseniai dar turėta pirmine reikšme „(įskypai) skelti“ (iš dalies iki šiol prasišviečiančia pro dabartinę „sklembti“) ir su formaliai tokiu pat darybos formantu – galūne *-as*. Vedinių skirtumą lemia kitoniška formanto funkcija, o tuo pačiu ir nevienoda darybos reikšmė. Prirėkęs pavadinti frontoną, griebtasi galūnės *-as* veiksmo rezultato pavadinimų darybos tipo, o dailidės kirvis įvardytas galūnės *-as* įrankių pavadinimų darybos tipo vediniu. Tad *skliaūtas* „frontonas“ ir *skliaūtas* „skliutas“ reikia skirti prie vadinamųjų darybos homonimų, prie to jų pogrupio, kur žodžių homonimiškumas (vienodas tarimas) yra atsiradęs dėl darybos pamato (pamatinio kamieno) tapatybės ir darybos formantų fonetinio sutapimo.

Be *skliaūtas* „frontonas“ (LKŽ iš spaudos užsimintas ir jo retas variantas *skliautė*), šnektose (pirmiausia rytų aukštaičių) dar pasitaiko *skliaūstas* „t.p.“ – priesagos *-(s)tas* veiksmo rezultato pavadinimas šalia to paties pamatinio veiksmožodžio. Tai ir vėl toks pat darybos homonimas, šį sykį su visai sporadiška žodžio *skliūtas* gretybe *skliaūstas*. Vienur kitur, tiesa, tas *skliaūstas* dar galėtų būti padarytas iš *skliaūsti* (*-tė*) gretybės *skliaūsti* (*-dė*), be to, gal jau turint galvoje ne tiek gryną pirminę pamatinio veiksmožodžio reikšmę, kiek iš jos išriedėjusią „daryti nuožulnų, nuleisti“; visa tai gerai iliustruoja LKŽ duotas pasakymas iš Dievėniškių: *Čiagi ir yra nūskliausta ir dėl to vadinasi skliaustai*.

Tarp latvių kalbos žodžių, arčiau ar toliau giminiškų su lie. *skliaūsti* draugės žodžiais, taip pat yra frontono pavadinimų, panašiai padarytų iš veiksmožodžių, būtent: *šklāupsts*² „frontonas“ (ir „frontono sienojas“) EH II 628 šalia *nuoskļāūbt* „įskypai nupjauti (nusmailinti?)“ II 86 (plg. lie. *nuskliāūbti* „nusklembti“); *šļāupsts*² „frontonas“ (ir „rašto galų nusklembimas; medžio užkirtimas prie kelmo; pantai, juostos“) ME IV 67 t. (ir EH II 644): *šļāūpt* (*šļāupju, šļāupu*) „sklembti (raštą)“ ME IV 68 (dar plg. *šļāupēt*² „(kapojant, apipjaustant) nuleisti, galą ploninti, sklembti“ ME IV 67, *šļāubt* „t.p.“ IV 65); čia gal dar tiktų minėti ir *šļāuksts*² „frontono sija“: *šļāūkt*² „sklembti, smailinti“ ME IV 67.

Pasidairius plačiau, už *skliaūsti* giminaičių rato, irgi be didesnio vargo galima rasti frontono pavadinimų, darybiškai santykiaujančių su „skelti“ ar panašios reikš-

mės veiksmoždziais arba dar bent susiejamų su tokios semantikos šaknimis, pvz.: lie. (ret., LKŽ tik iš Varėnės) *skriaūstas* „frontonas“ šalia *skriaūsti (-dė)* „daryti nuoskaudą, engti“, *skriaūsti (-do, -to)* „skursti, menkėti, lysti“ (iš giminaičių kitose kalbose arčiau pirminės reikšmės yra, pavyzdžiui, s.v.a. *scrōtan* „kirsti, pjauti“; dėl reikšmių raidos dar plg. *skirti* giminaičius *skėrbti (-ia, -ė)* „įrėžti, skverbti, skrosti“ ir *skėrbti (-sta, -o)* „menkėti“); la. ret. *šņauba* „frontonas“ ME IV 92: *šņaubt* „tašyti“ EH II 651; la. ret. *šķauba* „frontonas“ ME IV 21 šalia *šķubīt* „genėti, skabyti“ ME IV 54, lie. *skiaūbras -à* „su siaura nugara; siauras, skliausčias; skurdus, sunykęs“, *skiauberis* „žiauberė; išsikišimas, briauna“, *skiaubrumà* „viršūnė, viršus, gūbrys“, *skiaūbsčias* „skiausčias“, s. sl. *skubō* „plėšiu, pešu“; pr. *pellekis* „frontonas“ tarp šaknies ide. *(s)p(h)el- „skelti, (at)plėšti“ žodžų, plg. pr. *spelanxtis* „šipulys, skala“, lie. *pėlekas* „žuvies plaukmuo“, *spāliai*, s. sl. *rasplatiti* „(per)skelti, (su)skaldyti“, s.v.a. *spaltan* „skelti“, s.i. *phālati* „skylą, (per)plyštą“ (prūsų žodžio etimologizavimą neseniai yra detalizavęs bei praplėtęs Mažiulis PKP II 281, tik ten vietoj reikšmės „(galinis) frontonas, (trobesio) skliautas“ netiksliai nurodyta „kraigas, šelmuo“, todėl ir motyvacijos aiškinimas ne visai taiklus ir paliktas be tikrų paralelių); pagaliau le. *szczyt* „frontonas“ (ir „viršus, gūbrys, viršūnė; stogas; (sen.) skydas“ ir kt.), br. *uym* „frontonas“ (ir „skydas; viršūnė“) – jau užsiminto mūsų slavizmo čytas šaltinis – sykiu su kitų slavų kalbų atliepiniais tęsia sl. *ščitъ, kuris savo vidine forma irgi tinka į šį sąrašą, plg. jo giminaičius lie. *skiētas*, *skiesti*, go. *skaidan* „skirti“, lo. *scindere* „skelti, plėš(y)ti“ ir kitus šaknies (dažniau išplėstinės) ide. *skei- „skirti, pjauti“ atstovus.

Pateiktų giminiškų ir negiminiškų paralelių fone dėl lie. *skliaū(s)tas* motyvacijos nebeturėtų likti nė mažiausios abejonės – pavadinant trobesio galinį frontoną, turėta galvoje, kad tai į viršų siaurėjanti, smailėjanti, tarsi iš abiejų pusių įskypai nuskelta, nukirsta siena. Medinio trobesio frontonas būdavo kraunamas iš aukštyrų vis trumpesnių ir galuose iš tiesų nusklembtų (įskypai nuskeltų, nutašytų) rąstų, todėl kartais (la.) ir vadintų lygiai taip pat.

Dar kitos *skliaūtas* reikšmės tarpusavy artimai susijusios: 1. „lenktas perdengimas“ (su pora poreikšmių): a. „gaubtos lubos“, b. „(duonkepės) krosnies vidaus viršutinė dalis, dangus“, 2. „erdvės kupolas, dangaus pusrutulis“, 3. „organo ar jo ertmės linkis“ (pastaroji reikšmė atskirai tik DŽ³; LKŽ įjungta į 1 r.). Bendrinėje kalboje *skliaūtas* kaip tik įprasčiausias 1 ir 2 r. Pagrindinė yra, be abejo, 1 r., kitos aiškiai remiasi ja, tėra antrinės (ir gal ne be svetimų paskatų atsiradusios). Iš senųjų raštų žodis nežinomas. Sirvydas antrajame savo žodyne mėgino verstis naujadaru *sajunga* (dar prirašydamas ir *jungas*): *Sklep / Fornix, testudo. suiunga iungas* SD³ 405 (artima reikšmė ir *Suiunga apskryta* 142), nes jis „skliautą daryti, skliautuoti“ suvokė kaip „(su)jungti (sienas viršuje)“: *Sklepię / Concamero, fornico Suiungiu* 405 (SD¹ 166 panašūs straipsniai buvo palikti visai be lietuviškų žodžių). Mažosios Lietuvos žodynuose vartotas slavizmas *sklepas*, gretintas su v. *Gewölbe*. LKŽ *sklėpas* tenurody-

tas reikšmėmis „rūsysis; pusrūsysis“. Dėl v. *Gewölbe* dviprasmiškumo („lenktas perdengimas“ ir „patalpa gaubtomis lubomis“) Mažosios Lietuvos rankraštinųjų žodinių *sklepas* iš tiesų nėra visur aiškus, plg. *Gewelb Sklepas* Lex 42a (su *welben sklepti* 104a). Brodavskio *sklepas*, rodos, suprastas tik patalpų reikšmėmis: *Gewelbe Sklépas*. Jer 20,3. vid *Gewölbe* B 578; *Gewölbe* vid *Gewelbe Sklépas* 581; *Gewölbe unter der Erde Sklèp's po Žeme* 581. Tačiau Ruigys bene bus turėjęs galvoje labiau įprastą vokiečių žodžio reikšmę „lenktos lubos“, šitaip prirašydamas slavizmą: *Gewölbe, Sklépas, po*, m. *Lubbos rēstos* R II 176 (taip ir MŽ II 233).

Visiškai aišku, kad *skliaūtas* „lenktas perdengimas“ (sykiu su antrinėmis reikšmėmis) ir *skliaūtas* „dailidės kirvis“ – homonimai. Pirmojo homonimiškumas su *skliaūtas* „frontonas“ gal ir ne toks ryškus. Apsispręsti čia gali padėti tai, kad kalbose lenktas perdengimas ir trobesio galinis frontonas paprastai vadinami nevienodai, skirtingais žodžiais. Tad šiuo atveju irgi reikia kalbėti ne apie reikšmių išsiskyrimą, o apie darybą, davusią skirtingus, nors fonetiškai ir sutampančius žodžius. Daryba čia ypatinga tuo, kad vadovautasi lygiai tokiu pat darybos tipu (galūnės *-as* veiksmo rezultato pavadinimai), pamatiniu žodžiu imtas tas pats veiksmazodis (*skliaūsti*), tačiau remtasi skirtingomis jo reikšmėmis: vienur (darantis *skliaūtas* „frontonas“) – (pirmine) „(įskypai) skelti, sklembti“, kitur (darantis *skliaūtas* „lenktas perdengimas“) – (antrine) „glausti“ (bet gal bent iš dalies ir „gaubti“). LKŽ tai *skliaūsti* (-čia, -tė) 4 r., pailiustruota pavyzdžiu iš Juškos žodyno: *Tu skliauti, o jis žirgdo kojas, mokydamas šokti* (panašiais pavyzdžiais paremta ir *suskliaūsti* 5 r. „suartinti, nepaliekant tarpų, suspausti“). Dabar, tiesa, arčiausiai su daiktavardžiu susijusi ta *skliaūsti* reikšmė, kuri LKŽ įrašyta pirmąja ir paaiškinta „daryti skliautą, skliautuoti“ (DŽ³ = 2 r. „daryti skliautą“). Iš tokio aiškinimo matyti, kad dabar pirmenybė veikia teikiama jau atvirkščiai darybos kryptčiai – ne dkt. *skliaūtas* laikomas vksm. *skliaūsti* („gaubti“) vediniu su darybos reikšme „kas suskliausta (sienų suglaudavimo viršuje padarinys)“, o vksm. *skliaūsti* suvokiamas kaip dkt. *skliaūtas* vedinys, turintis darybos reikšmę „daryti skliautą“. Darybos opozicijoje *skliaūtas* : *skliaūsti* vedinio kamienas formaliai neišplėstas, tad nebuvo kliūčių kisti darybos kryptties suvokimui, o tuo pačiu dėl daiktavardžio įtakos iš *skliaūsti* „glausti“ ypatingesnio vartojimo („viršuje nuožulniai, skliaustai glausti mūro sienas“) ilgainiui išriedėti atskirai reikšmei „skliautuoti“.

Greta galūnės vedinio *skliaūtas* „lenktas perdengimas“ dar yra sinoniminių priesagų vedinių: su *-(s)tas* – (ret.) *skliaūstas* (jau minėtų kitų dviejų tokios pat priesagos vedinių homonimas) ir su *-smas* – *skliaūsmas*. Jie tik patvirtina, kad *skliaūtas* „lenktas perdengimas“ – ne semantinės raidos, o darybos vaisius, ir kad poroje *skliaūtas* : *skliaūsti* istorinės (genetinės, pirminės) darybos požiūriu vedinys yra daiktavardis, o pamatinis žodis – veiksmazodis.

Negalima sakyti, kad semantinė raida visai niekuo dėta dėl *skliaūtas* „lenktas perdengimas“ atsiradimo. Tik reikia turėti galvoje ne daiktavardžio, o veiksmazo-

džio semantinę raidą, reikšmės „glausti“ atsiradimą šalia pirminės „skelti“. Tokia reikšmė yra atsiradusi ne tik veiksmažodyje *skliaūsti* (-tė), bet ir kamieno pabaigos dantinio priebalsio skardumu nuo jo tesiskiriančiame *skliaūsti* (-dė), žr. LKŽ (ypač su priešdėliais *pa-*, *su-*). Pavyzdžių, įtikinančių, kad šalia „skelti“ (ar, bendriau, „skėsti, skirti“) ne taip jau sunku atsirasti (ypač priešdėlių vediniuose) lyg ir antoniminei reikšmei „glausti“, yra ne vienas, plg. (iš LKŽ) 2 *skiaūsti* „skelti“ ir 1 *skiaūsti* „glausti vieną su kitu šonais“, (*s*)*kėsti* „plėsti, skleisti“ ir *su(s)kėsti* „suglausti“, *užskleĩbti* 1 r. „užtašyti“ ir 2 r. (refl.) „užsiglausti“.

Nėra neįmanoma, kad darantis lenkto perdengimo, gaubtos dangos pavadinimą veiksmažodžio *skliaūsti* pasirinkimą pamatiniu žodžiu bent kiek galėjo lemti ir tai, kad jam jau nebebuvo visai svetima nė reikšmė „gaubti, gobti“. Tokios reikšmės būvimą patvirtina 2 *apskliaūsti* (-tė) 4 r. „apgobti“; plg. ir 2 *skliaūsti* (-dė) 2 r. (refl.) „suptis, juostis, gaubtis“ bei 2 *užsiskliaūsti* (-dė) 1 r. „užsigobti“; kad „skelti“ ir panašios reikšmės veiksmažodžių semantinė raida tokia linkme irgi nėra kokia ypatinga išimtis, rodo, pvz., *skėsti* „skleisti (platyn), plėsti“ ir *apskėsti* „apglėbti, apgaubti“, *skriėti* „(apvaliai) brėžti, rėžti“ ir „riesti, supti, gaubti“, *skriėbti* „pjauti, rėžti, skusti“ ir *skreĩbti* „siausti, gaubti“ (su *apskreĩbti* „apgaubti, apdengti“ ir kt.). Drąsiau teigti vedinį *skliaūtas* „lenktas perdengimas“ esant padarytą iš *skliaūsti* reikšme „gaubti“ neleidžia įtarimas, kad ta reikšmė pati gali būti veiksmažodyje išryškėjusi pirmiausia dėl daiktavardžio kaimynystės. Susidarius opozicijai *skliaūtas* „gaubta danga“ : *skliaūsti*, išvestinio daiktavardžio darybos reikšmė „kas (su)skliausta“ galėjo būti suvokta „kas (iš)gaubta“, o pamatiniam veiksmažodžiui *skliaūsti* tuo pačiu priskirta reikšmė „gaubti“ (vietoj pirmsnės „glausti“). Yra, žinoma, tokių gaubtos dangos pavadinimų, pamatuojamų reikšmės „gaubti“ veiksmažodžių, dėl kurių nėra abejonių, kad jie ne iš kitokios reikšmės veiksmažodžių ir buvo pasidaryti, pvz.: *gaũbtas* „(dangaus) skliautas“ : *gaũbti*; v. *Gewölbe* (plg. ir *Wölbung*) „lenktas perdengimas, gaubta danga“ : *wölben* „gaubti, skliausti (lanku)“, panašiai jau ir s.v.a. *giwelbi* „Gewölbe“ : *bi(h)welben* „apgaubti“, s. isl. *hvalf* „gaubta danga“ : *hvelfa* „gaubti“.

LKŽ straipsnyje *skliaūstas*, kur išskirtos 5 reikšmės, pirmąja iškelta „vienas iš dviejų skliautimo ženklų rašte ar matematikoje“. Bendrinėje kalboje tik tokia ir yra to žodžio reikšmė (tai matyti ir iš DŽ³). Šis vėlyvas rašomosios kalbos naujadaras, savaimė suprantama, yra tik dar vienas homonimas šalia jau minėtų tokio pat tarimo tarmių žodžių. Jo darybos specifiška tik ta, kad remtasi *skliaūsti* reikšme „gaubti, (už)daryti“; dėl reikšmės „uždaryti“ plg. *priskliaūsti* (-čia, -tė) *uždarýti* (*duris*) BŽ 431.

Naujadaras *skliaūstas* – jau paskutinis žodis iš tų dviejų darybos homonimų grupių, kurios slypi už fonetinių pavidalų *skliaūtas* ir *skliaūstas* ir kurias čia norėta išryškinti. Kas čia pasakyta, sykiu turėtų būti ir įspėjimas, kad žodynų teikiamas daugia-reikšmiškumo vaizdas dažnai yra apgaulingas, už jo ne syki būtina atpažinti skirtingus žodžius – darybos homonimus.